

До спеціалізованої вченої ради
Д 08.727.04 Дніпропетровського
державного університету
внутрішніх справ: 49005,
м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26.

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора юридичних наук, професора Головка
Олександра Миколайовича на дисертацію Окіпнюка Володимира
Тарасовича на тему «Радянські органи державної безпеки в Україні в
період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-
правове дослідження», яка подана на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія
держави і права; історія політичних і правових учень**

Актуальність теми дослідження. В умовах пандемії в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні, вводять різноманітні карантинні заходи, які тимчасово обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина, посилюють роль держави і державних інститутів в регулюванні суспільних процесів, звужують роль і функції суб'єктів громадянського суспільства. Виникає цілком обґрунтована небезпека щодо можливості під гаслом боротьби з пандемією посилення авторитарних тенденцій і переходу від тимчасового до постійного використання правлячими елітами недемократичних методів здійснення державної влади, особливо в тих країнах, де демократичні інститути ще не мають стійкого характеру. Цілком закономірним в цій ситуації є підвищення інтересу з боку і громадськості і наукової спільноти до проблем тоталітаризму загалом, і тоталітарного періоду вітчизняного минулого зокрема. Тому з огляду, хоча б на цей загальний фактор, рецензована дисертаційна робота В. Т. Окіпнюка вже видається актуальною.

Однак, якщо докладніше заглибитися в наукову проблему, розкриттю якою присвятив своє дослідження дисертант, можна знайти чимало інших важливих і більш суттєвих факторів, що підтверджують актуальність теми дисертації. Насамперед, це складна і достатньо тривала проблема побудови ефективної системи забезпечення національної та державної безпеки України. Вона виникла від самого початку проголошення незалежності нашої держави і, за великим рахунком, залишається невирішеною і до теперішнього часу. З початком гібридної агресії проти нашої держави з боку Російської Федерації, зазначена проблема лише набула додаткової гостроти та нового звучання.

Для проведення комплексного реформування системи національної та державної безпеки України, оптимізації правового статусу її суб'єктів, передусім Служби безпеки України, на наш погляд, потрібно врахування не лише позитивних зразків інших країн, але й власного, хай в більшості й негативного, історико-правового досвіду в сфері організації та діяльності органів державної безпеки. Це є цілком корисним в нинішніх умовах реформування вітчизняних спецслужб. І тут фундаментальна наукова розробка проблематики радянських органів державної безпеки в Україні доби панування тоталітарного режиму, яка здійснюється в рамках дисертаційного дослідження В. Т. Окіпнюка, безперечно, має стати у пригоді, що свідчить про незаперечну його актуальність.

Злободенність дисертаційної роботи підсилюється також через те, що тоталітарне мислення, як частина тоталітарної ідеології, в умовах соціально-економічної кризи, яка через пандемію охопила нашу країну, має тенденцію до стрімкого поширення в суспільстві. Тоталітарне мислення підживлюється різноманітними міфами, в тому числі про «мудру політику Сталіна», «потребу сильної руки», «героїчні чекістські органи», які штучно, тиражуються російською гібридною пропагандою. Дисертаційна ж робота В. Т. Окіпнюка, яка виконана на фундаментальній джерельній базі, науково обґрунтовано, логічно та виважено руйнує ці міфи.

Варто підкреслити, що вона є першим вітчизняним історико-правовим дослідженням, в якому радянські органи державної безпеки розглядаються як складова частина тоталітарної системи державної влади, а їх діяльність висвітлено через призму механізму державного терору, що включав багато компонентів – політико-ідеологічний, нормативний та інституційний. Отже, дисертаційне дослідження Окіпнюка В. Т., у якому проведено комплексний історико-правовий аналіз функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.), здійснено визначення їх ролі та місця в системі недемократичної партійно-державної влади, має безумовно *актуальний характер*.

Ступінь достовірності та обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні підтверджується значним обсягом використаних джерел (понад 500 назв). Серед них особливу увагу дисертантом приділено вивченню праць вітчизняних і зарубіжних істориків і юристів щодо правового статусу, організації та діяльності радянських органів державної безпеки. Значне місце серед джерел дослідження займають також архівні документи, які зберігаються у вітчизняних державних архівних установах, і більшість з яких введена автором до наукового обігу вперше.

Крім того, в основу дослідження покладено вдало обрану методологію, яку складає комплекс філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Автором використано діалектичний метод наукового пізнання (розділи 2–5); загальнонаукові методи: структурний (розділ 2–3), функціональний (підрозділи 2.2–2.5, 3.1–3.4, 5.1–5.2, 5.4), системного аналізу (підрозділи 2.1, 4.1, 5.1., 5.3, 5.4), історичний (розділи 2, 3, підрозділ 4.2), історіографічний (розділ 1), інституційний (підрозділи 2.2–2.5), термінологічний (підрозділи 1.1, 5.1) метод герменевтики (розділи 2, 3, 4, 5); спеціально-юридичні методи: формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний і порівняльно-правовий (розділи 1, 2, 5). Зазначене

дозволило дисертанту досягти поставлених завдань дослідження, комплексно та всебічно розглянути об'єкт і предмет дисертаційної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів. Ознайомлення зі змістом дисертації, авторефератом роботи та основними науковими працями здобувача дозволяє визначити найбільш суттєві наукові результати, які характеризуються науковою новизною і сформульовані особисто дисертантом, які не викликають жодних сумнівів і застережень, забезпечують розв'язання поставленої перед собою дисертантом наукової проблеми і його внесок у вітчизняну історико-правову науку.

Аналіз **структури дисертаційної роботи** засвідчує, що вона є цілком логічною та зумовлена визначеною метою і завданнями, об'єктом і предметом дослідження.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження», що складається з двох підрозділів, схвальних відгуків, насамперед, заслуговує робота автора з опрацювання базових теоретичних понять та категорій дисертації, таких як «державна безпека», «радянські органи державної безпеки», «державний терор», «тоталітарна система владарювання». Тут же дисертант розкриває власне бачення проблем періодизації радянського тоталітаризму в Україні та пропонує виділення кількох періодів, один з яких, від 1929 до 1953 рр., став періодом найвищого піднесення, апогею радянського тоталітарного режиму. Автор обґрунтовано поділяє цей період на чотири етапи.

Докладно проаналізовано історіографію дослідження. Серед великого масиву наукової літератури, прямо присвяченої або дотичної досліджуваній темі, дисертант виокремлює дві категорії праць – дослідників радянського періоду і сучасних науковців. Остання категорія, як найбільш репрезентативна, поділяється на сім груп праць. Ці групи виділено за змістовно-тематичним критерієм і їх характеристика дає належне уявлення про стан розробки теми в сучасній історичній та історико-правовій науці.

Дисертація відзначається фундаментальною джерельною базою, основу якої становлять архівні документи, насамперед, підзаконні нормативні та правозастосовні акти ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР, окремих наркоматів (міністерств) СРСР і УРСР. Значна частина цих джерел вперше введена до наукового обігу. Автором опрацьовано більше 250 справ чотирьох центральних державних і галузевих державних архівів України – Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. Це забезпечує наукову унікальність дисертації. Крім цього, джерельна база дисертації представлена також опублікованими законодавчими актами СРСР і УРСР, підзаконними актами ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР періодичною та довідковою літературою, збірниками документів, мемуарами співробітників радянських органів державної безпеки.

У другому розділі «Юридичний статус, організаційна структура та діяльність органів державної безпеки» дисертант обґрунтовано акцентує увагу на тому, що «великий перелом» або початковий етап панування тоталітарного режиму в СРСР і УСРР ознаменувався масштабною та багатоетапною трансформацією радянської системи правоохоронних органів, перетворенням їх у каральні. При цьому, в результаті вказаної трансформації було створено загальносоюзний НКВС, який об'єднав під контролем органів державної безпеки весь радянський силовий блок – органи міліції та карного розшуку, установи з виконання покарань, систему паспортного режиму, спеціальні військові формування.

У розділі 3 «Особливості юридичного статусу місцевих територіальних і спеціалізованих органів та військових формувань» автор на підставі аналізу законодавчих і підзаконних актів переконливо доводить, що базовою ланкою місцевих територіальних органів державної безпеки в Україні з середини 1930-х рр. стали обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ. Саме через них

реалізувались основні напрями каральної політики на місцевому рівні. Спеціалізовані структури радянських органів державної безпеки, військова контррозвідка та транспортні підрозділи, як правильно зазначає дисертант, мали особливості правового статусу та організаційної структури. Оскільки всі вказані структури мали загальносоюзний статус, відтак і підпорядкованість військової контррозвідки та транспортних органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ теж характеризувалась підвищеним ступенем централізованості. Цікавий підхід пропонує дисертант до аналізу правового статусу, організації та діяльності системи військ, які перебували в підпорядкуванні органів державної безпеки в Україні. Зокрема здобувач виділяє три етапи, 1929–1934 рр., 1934–1947 рр. і 1947–1953 рр., які відображають еволюцію управління внутрішніми, прикордонними військами та військами урядового зв'язку.

Особливе місце у роботі посідає викладена у розділі 4 «Кадровий склад органів державної безпеки» характеристика системи кадрового забезпечення органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ в Україні, а також правове регулювання порядку проходження служби співробітниками органів державної безпеки УРСР. Для кадрового комплектування радянських органів державної безпеки, як правильно наголошує дисертант, було характерним здійснення ґрунтовної перевірки кандидатів. Введена для цього процедура спецперевірки спрямовувалась не тільки на максимальне вивчення всіх біографічних даних і контактів особи, але й забезпечувала ретельний відбір навіть з-поміж найбільш перевіреної категорії громадян, до яких належали партійні та комсомольські функціонери. Критерій політичної відданості правлячому режиму, таким чином, був основним при відборі кадрів до радянських органів державної безпеки.

Досить докладно в дисертаційній роботі автором проаналізовано нормативно-правові акти, які регулювали проходження служби особовим складом органів державної безпеки і визначали правовий статус співробітників. Основними серед них були Положення про проходження

служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР 1935 р., Указ Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР», Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. Вони, зокрема, обумовили воєнізацію кадрового складу, яка і сьогодні є предметом дискусій в процесі реформування української спецслужби.

Важливим з точки зору розкриття наукової проблеми дисертаційного дослідження є розділ 5 «Органи державної безпеки в системі тоталітарного владарювання». Обґрунтовано наголошено на особливому місці, яке органи державної безпеки займали в організаційній складовій механізмі державного терору в період 1929–1953 рр. Позасудова діяльність радянських органів державної безпеки в Україні, її форми та напрями розкриті в рамках окремого підрозділу, який базується на докладному опрацюванні протоколів засідань Особливої наради, «трійок» і різних видів спеціальних судових установ, до складу яких входили представники органів державної безпеки посідала значне місце й відігравала важливу роль у «розкручуванні маховика» репресій. Використаний архівний матеріал дозволив виявити основні тенденції еволюції державного та партійного контролю за органами державної безпеки, виокремити найбільш поширені форми такого контролю, особливо партійного, зробити висновок про значну залежність функціонування системи органів державної безпеки від партійних структур.

Також заслуговує на увагу та позитивну оцінку опрацювання автором складної проблематики організації та здійснення прокурорського нагляду за органами державної безпеки. В. Т. Окіпнюкові вдалося виявити найбільш характерні тенденції в розвитку форм і методів прокурорського нагляду, які свідчили про його перетворення на політичний інструмент в руках партійної номенклатури.

Завершують дисертаційну роботу логічні, вдало сформульовані висновки, в яких відображено найсуттєвіші результати та підсумки дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться в дисертації, можуть бути використані в: науково-дослідній роботі, зокрема в процесі дослідження історії спецслужб і правоохоронних органів радянського режиму в Україні; освітньому процесі при викладанні та навчально-методичному забезпеченні юридичних й історичних навчальних дисциплін: «Історії держави і права України», «Історії держави і права зарубіжних країн», «Історії України», а також спецкурсів з історії спецслужб і правоохоронних органів; правотворчій діяльності, зокрема в процесі оновлення законодавства про діяльність Служби безпеки України та інших суб'єктів сектора безпеки та оборони України.

Повнота викладу наукових положень в опублікованих працях. Основні результати дисертаційного дослідження цілком повно висвітлено у наукових публікаціях дисертанта. Це 86 наукових праць: 2 одноосібні монографії, одноосібний підрозділ колективної монографії, 20 наукових статей у фахових виданнях України в галузі юридичних наук, 4 наукові статті в іноземних фахових виданнях, 33 тези виступів на всеукраїнських й міжнародних наукових конференціях, семінарах, круглих столах і 26 праць, які додатково відображають наукові результати дисертації. Всі наукові праці присвячено різним аспектам досліджуваної у дисертації проблеми. Результати і висновки наукового дослідження, що винесені на захист, отримані здобувачем самостійно.

Оформлення дисертації. Дисертація Окіпнюка В. Т. оформлена згідно з встановленими вимогами і стандартами. Зміст автореферату розкриває основні положення дисертаційної роботи. Отримані здобувачем нові наукові результати, висновки та пропозиції повністю відповідають основним положенням дисертації.

Характеризуючи безперечні позитив рецензованої дисертаційної роботи, слід, на наш погляд, звернути уваги на певні спірні моменти, а також ті положення, які потребують уточнення:

1. До здобутків автора, без сумніву, належить спеціальне й глибоке опрацювання понятійного апарату дослідження, надання оригінальних авторських визначень. Однак, разом із тим, використовуються такі формулювання як «тоталітарне владарювання» (як видається, має певний політологічний і навіть публіцистичний зміст, адже в теорії права та держави мова йде про тоталітарний режим), «тоталітаризація кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства» (с.21 авторереферату), юридичний зміст яких варто було би уточнити. Також у цьому підрозділі доцільно було би уточнити авторське розуміння понять «правоохоронний», «охоронний», «каральний» та їх співвідношення між собою, що традиційно цікавить вітчизняну історико-правову науку останніх десятиліть.

2. Потребують пояснення окремі моменти, пов'язані із формулюванням методологічної бази дослідження (с.36). Так, структурний метод, як видається, є складовою системно-структурного (системного) методу; герменевтичний загальнонауковий метод пізнання штучно поділяється на власне герменевтичний та термінологічний (будь-яка наука оперує термінами, категоріями, поняттями, отже, у широкому сенсі, всі методи наукового пізнання є термінологічними). В силу гіпертрофованого впливу неправових чинників і норм (політико-корпоративних партійних, про що і сам дисертант переконливо пише у підрозділі 5.1) на правову дійсність, кардинальні й насильницькі зміни в соціальній структурі суспільства, доцільним було би застосувати соціологічний метод.

3. Цікаво, що у дисертації замість загальноприйнятого «правовий статус» автор використовує «юридичний статус» (розділ 2). Думається, це не є випадковим, але теоретичного обґрунтування використання саме такої термінології у тексті не зустрічаємо.

4. У підрозділі 2.3 приділено увагу організації та здійсненню «зафронтової роботи» органів державної безпеки УРСР на початку радянсько-німецької війни. Але ця проблематика, як видається, заслуговує на більшу увагу діячів щодо: розгортання і спрямування радянського партизанського та підпільного руху, диверсій, протидії та дискредитації національного підпілля та партизанського руху (корисним для розкриття теми було б зокрема показати роль органів державної безпеки у діяльності Українського штабу партизанського руху).

5. На с.327 дисертації автор вказує: «Механізм державного терору почав утверджуватися в Україні наприкінці 1920-х рр.» Це стверджується, як усталений факт. Між іншим, є й інші точки зору авторитетних науковців. Так, проф. Д. Веденєєв стверджує: «Державний терор та репресивні заходи за політичною ознакою в Україні тривали з 1918 і до середини 1980-х рр.» (<https://istpravda.com.ua/research/50db659307b77/>). При цьому В. Т. Окіпнюк далі говорить про терористичний характер політики «воєнного комунізму». Відтак, авторська позиція потребує додаткового уточнення та пояснення.

6. Наступне – *побажання*. Як видається, текст роботи переобтяжений аббревіатурами (при цьому список скорочень присутній). Очевидно, що це продиктовано як прагненням економії обсягу дисертації, так і даниною реаліям 30-х – початку 50-х років, однак, сприйняття змісту дещо ускладнює. Більш лаконічно вартувало б сформулювати і висновки до дисертації. При тому, що їх зміст і новизна жодних сумнівів не викликають, обсяг у 18 сторінок виглядає дещо завеликим.

Однак висловлені зауваження та побажання не впливають на високий науковий рівень і загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи Окіпнюка В. Т.

Таким чином, дисертація Окіпнюка Володимира Тарасовича «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою

Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а її автор на підставі успішного публічного захисту заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

Завідувач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України О. М. Головка

13.07.2020

Підпис Головка О. М. засвідчую

Начальник Служби управління персоналом ХНУ імені В. Н. Каразіна
доктор педагогічних наук професор

НАЧАЛЬНИК СЛУЖБИ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ С. М. Куліш

Засвідч. час - [signature]

